

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№8
(19347)

2020 чылдың
январь 28
вторник

Хүннүн үнери — 08:27
Ажары — 17:22
Хүн дурту — 8:55

Садар өртээ хостуг 12+

Айыткалды чугаалажып тура

РФ-тиң КОНСТИТУЦИЯЗЫНЧЕ ӨСКЕРИЛГЕЛЕР КИРЕР

(Хөй-ниитичи сайгарылгалар)

Россияның Президентизи Владимир Путинниң Айыткалында Россия Федерациязының Конституциязынга өскерилгелерни кириер талазы-биле саналдарның хөй-ниити дыңнаашкыннары Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазынга эрткен. Аңаа республикада хөй-ниити организацияларының төлээлери киришкен.

Хөй-ниити дыңнаашкыннары Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының даргазы Анатолий Дамба-Хуурак ажит-каш, ук палатаның мурнуку даргазы, амгы үеде ооң Хүндүлүг даргазы деп аттыг Чимит-Доржу Ондарга сөстү берген.

Россияның Президентизи Владимир Путинниң Айыткалында Россия Федерациязының Конституциязынга өскерилгелерни кириер талазы-биле саналдарының дугайында Чимит-Доржу Байырович чугаалап тура, РФ-тиң

Чазааның составын даргазындан эгелээш, сайыттарга чедир Күрүне Думазы бадылаар, ол бадылаашкынны Президент бадыткаар эргези чок алаарын чүгүл Путин ышкаш күштүг кижилер саналдап болур, ол дээрже ооң россияжи ниитилелде деңизиниң ам-даа аарының херечизидир деп демдеглээн. А боду амы-хууда Владимир Путинниң саналдаан эгелээш-киннерин бүрүнү-биле деткип турарын илереткен.

(Уланчызы 3-кү арында).

ӨӨРЕДИЛГЕ

Дээди өөредилге черлеринче Тываның сургуулдарына «бюджеттиг» 1000 олутка бо чылын 200 немелде инженер болгаш башкы мергежилин бээр деп, ТКУ-нун ректору Ольга Хомушкун илеткелинге чугаалаан. Оон ыңай, Тываның күрүне университетинге эмнелге факультетин ажыдар дугайында чугаа ТР-ниң Кадык камгалал яамызы-биле ам-даа уламчылаарын немей демдеглээн.

ТУДУГ

— Республика бюджетти 6 миллион рубльге торгаалды алган, тудугжулар өскүстер бажынын үезинде дужааваанындан, 17 дугаар школа болгаш дугаары 28 уруглар сады белен туттунган-даа болза, чаа негелделер езугаар чаш уруглар албан черлерин МЧС болгаш өске-даа хыналда органнарының негезен документилери саададып турар. Уруглар сады дээш торгаал 100 млн. рубль бооп турар — деп, Чазак Даргазы хурал үезинде тудугжуларга сагындырган.

ЭЛЕКТРИ ЧЫРЫ

Дизельдиг 19 станция ажылдап турар,

Чазак хуралына сайгарган айтырыглардан

11 — курлавырда, оларның 2-зи септелгеде. А Тожуда үрелген электри станциязынга специалистер кээрин манап турар. Тоора-Хемде станцияга 2 млн. рубльге когарал чедирген машинаның чолаачызын тып, илереткен. Суурда электри хандырылганы амгы үеде үзүк чок хып турар.

Тожунуң болгаш Эрзинниң кижиге алып чедер ыраккы суурларынче февраль 25-ке чедир дизель станцияларының кыварчаар чүүлүн дош эривээнде долузу-биле хандырып чедирер — деп, Роман Кажин-оол сайыт аазаан.

ЧЭТ (ТЭЦ) база бодунуң талазындан чаа хөй-хөй негелделер салып турар, олар ат салбаанда чаа школа болгаш уруглар садын ажылгалга кириер эргези чок. Шыны-биле чугаалаарга, тудуг бүрүзү дужааттынар бетинде, хөй хыналда органнарының торгаалдары-биле, акша ажылдап алып чери апарган деп дорту-биле чугаалап болур.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫ

Тожу кожуунуң чагырга даргазының илеткелинден алырга, «Лунсин чанында Эвенкиядан 3 млн. рубль-биле саттыглан аныяк ивижилерге үлээр иви мал бар. Ам-даа 37 баш иви херек, акша негеттиниң турар» деп чугаага Чазак Даргазы Шолбан Кара-оол айтырыгны удур салган:

— Чүге ындыг ырак черден эккеп тура-

рыл, эки боданыр болза эки. Эвенкиядан эккээр дээрже, дыка аар-дыр, артында-ла, хууда кижилерден саттыглан. Шаанда Красноярск крайдан дугуржулга езугаар халас эккеп, орнажып турган бис. Амгы үеде садыглажып турар өртээ улуг-дур, таптыг санап тургаш, чарыыр болза эки. Совет үеде Кремльче безин иви ээдин чорудуп турган деп чугаа бар, шын-мегезин билбес бис. Ындыг-даа болза, чарыгдатыглан акша биле бюджетче дедир кирген орулганы деңнээрже, айтырыглар тургустунуп келир, таптыг боданыр болза эки.

КЕМ-ХЕРЕК

ҮҮЛГЕДИИШКИННЕРИ

ТР-ниң иштиги херектер сайыдының илеткелинден: эрткен неделяда республика иштинде 3 аар кем-херек үүлгедиишкиннери болган, Улуг-Хемде кижиге амы-тынынга четкен, Барыын-Хемчикте херээжен кижиге эр кижини бижектеэн, Бай-Тайгада база кижиге кемдээн, шуптузу эзирик турган. Ооң мурнунда кеземчеге онаажып чораан кижилер-биле холбашкан херектер болуп турар.

Ниитизи-биле 64 херек, 31 оор чорук, 8 телефон оору, 2 — акшалыг сумкалар. Ак-Довуракка он дөрт, он беш харлыг өөреникчилер кыс кижиниң сумказын былаап алгаш, туттурган.

Республиканың 6 кожуунундан 34

кижилерни кым-даа ажилга алыксавазын билер бис. Ынчангаш олар катап-ла муңгаш байдалга келир — оорлангаш ийикпе, азы үлтээшкын кылгаш, катап база кара-бажыңче кирер. А оларның чамдыызы дагын катап херек үүлгеткени дээш кеземчеги аар болганындан, херекти «чүктеп» алып кылдыр аныяк-өскенни

Шииттирип чорааннар дээш эвес, а оларның ажы-төлүнүң келир үези дээш демисежир.

элдээртип алыры — чүдөн дора кара сагыш. Оор херек дээш бир дугаар кеземчеге онаашканнар, ону бажы

каткан үүлгедикчилерниң ыйыдышкынындан хүлээнип ап турары, оларның аразында чурум апарган деп болур. Өскээр чугаалаарга, шииттирип чорааннарны камгалаар дээш, бодал чок аныяк-өскенни боттарының аразынче элдедип, чаа үүлгедиглерге ыдалап, кемниг херек үүлгедикчилериниң чаа бөлүктөрүн чыып турарлар. Ол бөлүктөрнүң когун үзер херек. Ынчангаш «Чаа сорук» төлевилелди ажылдадып эгелээнивис ол. Малды халас бергеш, тудуг ыяжы-биле дузалап, херек болза, бажың, кажаа тударын эмгележиң

(Уланчызы 3-кү арында).

баш мал оорлаттырган, 8 башты тыпкаш, эзлеринге эгиткен.

Шынары багай азы чөшпээрел чок арага саткан 21 кижиге илерээн, ниитизи-биле 700 литр араганы хавырган. Чыл эгезинден санаарга, 9 тонна чедип турар.

«Чыдыг чашпан» дээш 16 кижиге туттургаш, кеземче херээңге онаашкан, ниитизи-биле чаңгыс неделя дургузунда 35 кг. оът хавырттыглан.

Бир синтетиктиг наркотик садып турар кижиге база илерээн, каяа, канчаар болбаа-зырадып турарын илередири чугула деп, полиция ажылчыннары саналдаан.

Кызылда «ДНС» садындан игровая приставка оорлааш, кайда-даа өөренимдей турар элээди оол туттурган.

Кызылдың 12 дугаар школының өөреникчизи кыс уруг телефон оорлап чыткаш, база-ла туттурган.

Ада-иезиниң арагалаарына шыдашпаан, 2 кыс уруглар эм чигеш, хораннанган, бо өг-бүлелерни хайгааралга алып деп, сайыт демдеглээн.

Улуг орукка болган 4 озал-ондакка 2 кижиге чок болган. Хөй кезинде камгалал курун шарып албаан кижилер кемдээн деп илеткелге немей демдеглээн.

Административтиг 700 херекти оттурган, 50 кижиге машина мунар эргези чок чолаачылап турган, 49 чолаачы эзирик чорааны илерээн.

Саяна МОНГУШ белеткээн.

СУРГУУЛДАР АМДЫГААШТАН КЕЛИР ҮЕЗИН БОДАП ТУРАР

Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга чалыы назынның байырлалы – Татьянаның хүнүнде «Ректорнуң балы» болуп эрткен. Аңаа эки өөредилгелиг, спортка, уран чүүлге, хөй-ниити ажилынга идепкейжи сургуулдарны болгаш «Тергин доозукчу-2020» деп атка төлөптиглерни хүндүлөп байырлаан.

Театрның фойезинде «Тыва Джаз Бэнд» бөлүктүң аян туткан хөгжүмүңгө черге дөжелип турар чараш платые кеткен кыстар, костюм, галстуктуг оолдар вальска бөөлдөнип турарын көөргө, чараш-ла. Аныктарның балын байырлалдың кол маадыры ТывГУ-нуң ректору, филология эртемнеринин доктору, профессор Ольга Хомушку айткан: Татьянаның хүнү байырлал – чылдың-на тергин сургуулдарны, башкыларны чаңгыс черге чыып турар. Эң-не солун, чалыы-чараш сургуул чылдарыңар кажан-даа утпаңар. Силер дээрге Россияның келир үези, идегели-дир силер. Келир үеже улуг-улуг ажилчын сорулгаларны салып, ону чедип ап чорууруңарны күзөдүм.

ТР-ниң Дээди Хуралының болгаш Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының «Өөрүп четтиришкин бижинге» Ч.Ш. Дүгержаа, Ч.А. Дамба, О.Р. Хертек болгаш өскелер-даа төлөптиг болган. Бо чылын 20 сургуул найысылалдың мэринин стипендиязын алыр эргени чаалап алганын Карим Сагаан-оолдыңнадырга, ону динмиттиг адышчаскаашкыны-биле хүлээп алды. Шаңналдар соонда, аныяк ыраажы Шыңгырааның күөсүлдөзүңгө уруглар оолдарны «аквальсче» чалап, тааланчыг аялгага бөөлдөндилер.

Тываның күрүне университетинин «Тергин доозукчу-2020» чоргааранчыг атка төлөптиглерни илередир үе келген. «Келир үениң профессионалы» деп атка Чингиз Дүгержаа, «Мээң профессионал шилилгем» – Чайзат Дамба, «Чогаадыкчы чедишкин» – Дензен Салчак, «Көрүкчүнүң сонуггалы» онлайн бадылаашкынының тиелекчилери – Очур Хертек, Челээш Сайды. «Тергин доозукчу» деп атка «Өг-бүлө бүрүзүңгө – дээди эртемниг уруг» төлөвилелдин киржикчизи Ай-Кара Ондар төлөптиг болган.

– «Тергин доозукчу» мөө-

рейге тиелекчи болганым дээр-ге, мээң бирги курстан тура сургуул чылдарымның түңнели деп бодаар мен. «Өг-бүлө бүрүзүңгө – дээди эртемниг уруг» төлөвилелдин ачызында эртембилег чедип ап, амыдыралдың улуг оруунче кирип, өг-бүлөмгө, күрүнеге ажык-дузам көргүзүп ажилдаар үем келир. Амдызында эртемим аайы-биле улаштыр оон-даа бедик чадаже өөренир күзелдиг мен. Өг-бүлөмдө 6 уругнуң 5 дугаары мен. «Тергин доозукчу» мөөрейге «Эки ак сеткилдиг репетитор» төлөвилелди ажилдап кылган мен. Ук төлөвилел – хөй ажы-төлдүг болгаш орулгазы эвээш өг-бүлениң уруглары, күрүне шылгалдарын эки дужаап алзын дээш, оларны халас белеткээр сорулгалыг.

ТывГУ-нуң ректорунуң стипендиязын бо чылын 9 сургуул алыр эргени чаалап алган. Оларның бирээзи – Кызылдың башкы колледжизинин сургуулу Очур Хертек: «Бо чылын ректорнуң стипендиязын алыр аргалыг болганымга өөрүп тур мен. Ол стипендияга эки өөредилгелиг, хөй-ниитижи идепкейлиг кижиле төлөптиг болур. Мээң өөредилгем эки, шилип алган мергежилемге ынак болгаш, сонуггалдыг өөренип турар мен. Оон аңгыда, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының шаңналын база алдым».

Татьянаның хүнүнде ТывГУ-нуң факультеттери болгаш келир үениң сургуулдары школалары, Тываның кадеттер корпусунун кижизидикчилери келген аалчыларга кайгамчык танцы-самын бараалгаткан. Сургуулдар келир үеже ажы-херекчи улуг сорулгаларлыг күзелдерин иштинде бодап тура, байырлалдың тортунда лааларны өжүргөттөр. Байырлал танцы-сам-биле уламчылаан.

Аржана ЧАМЗЫРЫН.
Даян ДАНСЮРЮННУҢ
тырттырган чуруктары.

ҮШ РЕГИОННУ КАТТЫШТЫРГАН АВИАРЕЙС

Дүүн, январь 27-де, Кызылдың аэропорту Абакан – Кызыл авиарейстин баштайгы пассажирлерин хүлээп алган. Ук авиарейс Енисей Сибирииниң үш регионун каттыштырган. Красноярск – Абакан маршруду оон мурнунда-ла турган. Федералдыг болгаш Хакасия биле Тываның регионалдыг бюджетинин деткимчези-биле «КрасАвиа» АН Абакан – Кызыл – Абакан маршруду-биле ужуушкуннарны чорудуп эгелээни ол.

Баштайгы рейстин пассажирлери-биле Хакасияның Баштыңының оралакчызы Юрий Курлаев, ХР-ниң транспорт сайыдының хүлээлгезин күөсөдип турар Олег Емелин, «КрасАвиа» АН-ниң чигине директору Андрей Егоров олар ужуп келген.

Самолеттан дүшкен пассажирлер ужуушкун эки бол-

тер неделяда үш катап (понедельник, среда, пятница) ужу. Ужуушкун бир шак уламчылаар. Чаа ажиттыңан авиарейстин ачызында, пассажирлер ийи регионнуң аразына кыска үеде таарымчалыг байдалга аргы-жар апарган.

Красноярск крайның транспорт сайыды Константин Димитров сөс алды:

«Эрткен чылдан тура, бо маршрутту планнап тургаш, «Енисей Сибири» улуг төлөвилелди боттандыраарынче бичии-даа бол, тодаргай салышкынны кылып турарымысты билип турган бис. Бо авиарейстин ачызы-

чедир өртээ – 2390 рубль. Ындыг-даа болза, аян-чорукту баш бурунгаар планнап алырын ук компания сүмөлөп турар.

«Красноярскиден Кызылга чедир самолеттуң соңгазындан дыйлагар оруктарны эскерип келдвис. Ынчангаш узун оруктарга аргыжарындан шылагзынар азы ажил-ишчи кижилерге дорт авиарейс дыка таарымчалыг. Чоокку рейстерже билеттерни идепкейли-биле садып ап турарын, регионалдыг эрге-чагырганың болгаш чурттакчы чоннуңук рейске сонуггалдыын бо хүн көрдүвүс. Ынчангаш Абакан – Кызыл – Абакан маршрут хергелдиг болуру чугаажок. Амдызында неделяда үш рейс чоруп турар. Чоорту оон санын беш чедир көвүдөдир арганы тывар бис.

990 рубльдин санныг билеттери баштайгы рейстерге турар. Субсидияны санавакса безин, рейстин чарыгдалдарының орнун дуглаары-биле билеттин өртээ 2500-2700 рубль турар ужурулг» – деп, «КрасАвиа» АН-ниң чигине директору чугаалады.

Ук авиакомпания чаа рейстин экономикаг санаашкыннарын сайгарып, хамаатыларның төлөкчи аргалыын өөренип көргөш, акцияларны болгаш чигелдиг билеттерни садарын планнап турар.

Абаканче ужарыңа белеткенип турар Ирина Бусько-биле ужураштым: «Аржаан» садыг төвүнде билеттер садар кассадан бодумга 2285, уруумга 1970 рубльдин биледин садып алдым. Касса чыылдазы дээш, немей 800 рубль база төлөдүм. Чик өртөктиг билеттер төнүп калган болду. Аэропорттуң кассазындан садып алган болзумза, элээн чик өртөккө алыр турганымны, маңаа келгеш билдим. Уруум-биле амагга аалдап кээп чордувус. Билеттин өртөк-үнезин-даа канчаар. Уруум узун орукка шылаар кижиле. Ам магалыг-дыр, Абаканга бир шак болгаш, чедө бээр бис».

ТР-ниң Чазак Даргазының оралакчызы Олег Бады бирги рейс-биле ужуп келген аалчылар-биле ажил-агыжы чугааны кылып, ужуражылганы эрттирген.

Озерченма ХОВАЛЫГ.
Виталий ШАЙФУЛИННИҢ
тырттырган чуруктары.

Хакасияның Баштыңының оралакчызы
Юрий Курлаев.

гаш чымчак хонганын демдегелеп турган. Томскин күрүне университетинин бирги курсузу Филипп Соболев дыштанылга үезинде чанып келген. «Студентилерге бо рейс дыка эки-дир. Томскиден Абаканга чедир чик машинага келгеш, улаштыр самолеттаптым. Чаа рейстин дугайында интернеттен билип алдым. Январь эгезинде 990 рубльге билетти ук авиакомпанияның сайтындан садып алдым» – дээш, уткуп келген ада-иезинче далажыпты.

Ол-ла рейстен даянгыштыг кырган-ава дүжүп келди. «Чаа ажиттыңан авиарейс улуг назылыг кижилерге дыка таарымчалыг-дыр. Бир шак болгаш чедип келдвис. Моон мурнунда узун автомобиль оруундан шылагзынар турдум. Ам уругларымче доктаамал аалдап кээп турар мен» – деп чугаалады. Авазын уруу уткуп келди.

«Тыва – чедери берге регион. Транспорт аргыжылгазынга бодаарга, авиааргыжылга дүрген болгаш аайыл чок болуру чугаажок. Абакан – Кызыл автомобиль оруу дагылг арттар ажилдыр эртер. Кышкы үеде орукка айыыл чок чорукту сагыры-биле дүрген автомашина башкалары болдунмас. Самолет дээрге, транспортка немелде аргыжылга» – деп, Юрий Курлаев демдегледди.

Авиааргыжылганы 19 олуттуг универсалдыг ийи моторлуг «L 410» самолет кылып турар. Пассажирлер 10 кил хол чүгүн халас ал болур. Он килден көвүдээр болза, чүк өртээ дээш, немей төлээр. Авиарейс-

биле үш регионнуң аразында ажил-херекчи харылзаалар чаа деңгелче үнер».

Интернетте «ВКонтакте» социал четкиде «КрасАвиа» компаниязы «Автобус өртээ-биле авиабилет! Билеттерниң саны эвээш-даа болза, рейс бүрүзүңгө бар» деп чарлалды салган. Оон аңгыда, #Твоенебо программа-биле 23 харга чедир аныктар Кызыл – Абакан, Абакан – Красноярск рейстерже билеттерни садып ап болурун база дыңнадып турар. Ынчап кээрге, Кызылдан Красноярскиге

РФ-тиң КОНСТИТУЦИЯЗЫНЧЕ ӨСКЕРИЛГЕЛЕР КИРЕР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Президент Путинниң РФ-тиң Конституциязынга өскерилгелерни кириер деп саналдары россияжи ниитилелде демократияның быжыгып келгениниң бадыткалы-дыр деп, Тыва Республиканың Адалар чөвүлели хей-ниити организацияның даргазы Хонук-оол Моңгуш чугаалаан. Россияның бирги Думазы Николай II хаанның демократчы саналдарын болур-чогууру-биле боттандырып шыдавайн барганы, бо чүүл Октябрьның Улуг революциязынга чедиргени төөгүдөн билдингирин ол сагындыргаш, Россияның административтиг тургузуун девискээрлер аайы-биле эде кылыр, националдар аайы-биле тургузулганы чок кылырын саналдап турар РЛДП ышкаш

политиктиг күштер россияжи ниитилелди чөрүлдээрлерге чедирип болурун кичээндиргеш, Россияга политиктиг турум байдалды хандыраарыга Президент Путинниң бодунга арттырып алган эрге-хүлээлгелери четчир деп айткан. Тываның адалары Владимир Владимировичниң социал политикада саналдарын бүрүнү-биле деткип, ону боттандыраарыга бүгү күжүн үндүрер апаар дээрзин Хонук-оол Доржуевич чугаалаан.

Социал болгаш демографтыг политикада Владимир Путинниң саналдаан хемчеглери иелерге болгаш оларның уруг-дарыына улуг деткимче болганын "Россияның херэзженнериниң эвилели" хей-ниити организацияның Тыва регион салбырының даргазы Мариана Кыргыс демдеглээн. Баштайгы

болгаш ооң соонда төрүттүнген уруглары дээш өг-бүлелерге күрүнөдөн дуза ажы-төлдүң көвүдээринге салдарлыг болур, ынчангаш уруглар садтары болгаш школалар улам херек апаары ышкаш берге айтырылганын шийтпирлээринге база белен болур ужурулг бис дээрзин ол демдеглээн.

Тываның культуразының хөгжүлдээринге улуг үлүг-хуузуун кириген ат-сурагылыг хоочун, ТР-ниң Хей-ниити палатазының кежигүнү Виктор Нагорный Россия Федерациязының Конституциязын кижилер бүрүзүнге билдингир дылга бижиер болза эки деп күзээш, Россияның Президентизинге хамааты каш хуусаада соңгуттуруп болурунда өскерилгелерни бижээнинде арай тодаргай эвес чүүл барын демдеглээн. Ооң бодалы-биле алырга, Президентиге хамааты "ийи хуусаа улаштыр соңгудуп болуру" деп бижип турары арай тодаргай эвес, бо өскерилгени Конституцияга "ийи хуусаадан хей эвес" деп бижип кириер болза, билдингир болгу дег. Россияның Конституциязынга кириери-биле амгы Президент Путинниң саналдааны өскерилгелер бистиң күрүнө демократчы принциптерни улам хөгжүдүп турарының бадыткалы-дыр деп, Виктор Васильевич демдеглээн.

Россия Федерациязының Конституциязынга өскерилгелерни кириер талазы-биле саналдарның ТР-ниң Хей-ниити палатазынга дыңнаашкындарга Тывада хей-ниити

организацияларның мурнундан киржип келген "Россияның юристериниң ассоциациязы" хей-ниити россияжи организацияның Тывада салбырының күүседикчи комитетиниң кежигүнү Алла Моңгуш, "Россияның пенсионерлериниң эвилели" хей-ниити россияжи организацияның регион салбырының даргазы Алла Хурма дээш өскелер-даа оларның төлээлеп келгени хей-ниити организацияларга Президент Путинниң РФ-тиң Конституциязынга кириерин саналдаан өскерилгелерни чугаалажып көргөни болгаш бүрүнү-биле деткип турарын дыңнатканнар.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) даргазының оралакчызы Ирина Бадыргы сөс алгаш, Президент Владимир Путинниң РФ-тиң Конституциязынга кириерин саналдаан өскерилгелерни бистиң республиканың чурттагы чону улуг сонугал-биле чугаалажып көрүп турарын демдеглээн. Президентиниң саналдарын улам тодаргайлаан соонда, оларны бүгү-россияжи бадылаашкындарга кириер, бо чугула ниитилел-политиктиг хемчегни бедик деңгелге эртеринге бистиң республика белен болур ужурулг деп, ол чугаалаан.

Россияның Президентизи Владимир Путинниң Айткалында Россия Федерациязының Конституциязынга өскерилгелерни кириер талазы-биле саналдарын ТР-ниң Хей-ниити палатазынга дыңнаашкындарның киржикчилери чаңгыс үн-биле деткээн.

"Шын" солунунуң ниитилел-политика килдизи.
Арслан АРАКЧААНЫҢ
тырттырган чуруу.

КИЖИЛЕР КЫЛАШТААР ОРУКТАРНЫ ЧУРУМЧУДАР

ТР-ниң Орук-транспорт комплекзиниң яамызы чылдың-на «2013-2020 чылдарда орук шимчээшкиниге айыыл чок чорукту бедидери» федералдыг тускай сорулгалыг программага киришкеш, федералдыг бюджеттиң күсели-биле кады акшаландырып тургаш, материал-техниктиг курлавырларны тургузуп ап турар.

2019 чылда бо программаның иштинден Кызыл хоорайның кудумчуларына чадаг кижилер кылаштаар оруктар кыдыына 3442,0 м. херимнерни тургускан, өөредилге организацияларының чанында чадаг кижилер эртер черлерни чаарткан, 19 светофор объектилерин эде кылган.

2020 чылда чадаг кижилер кылаштаар оруктар кыдыына 4500,0 м. херимнерни Кызыл хоорайның дараазында кудумчуларына кылыр:

Межмикрайонная, Кочетов, Дружба, Каа-Хем кудумчулары, Рабочая, Пушкин, Тыва эки турачылар, Московская, Интернациональная, Салчак Тока кудумчузунуң 3 дугаар бажың дужу, Рабочая кудумчузунуң 2 дугаар бажың дужу, Салчак Тока кудумчузунуң 40 дугаар бажың дужу, Гагарин, Дружба кудумчузунда 21 дугаар бажың дужу.

Оруктар кыдыына херимнер турарга, кижилер орук шимчээшкиннериниң дүрүмнерин сагып, орук кежерде көрдүмзүн черлерден кайы-хамаанчок эртерин шегледип, чурумну сагыыр апаар.

Херимнер тургузар черлерни дараазында чүүлдерни барымдаалап шилээн: ОШАЧКИНИҢ бижимел айтышкыны, автомашиналарның болгаш кижилерниң хайымныг черлери.

Ол ышкаш 2020 чылда школа назыны четпээн уруглар өөредилгезиниң организацияларына орукка бодун айыыл чок алдынарының дугайында оюн хевиринге ажыглаар дериг-херекселдерни болгаш 10 муң чырык чайыннандырыкчыларын аңгылап берген.

Бо хуннерде «ПБДД» (чадаг кижилер кылаштаарының айыыл чок чоруунуң орук шимчээшкини) программаның дирекциязы Кызыл хоорайга чадаг кижилер кылаштаар оруктар кыдыына херимнер тургузарына хүлээникчи организацияны тодардыры-биле, электроннуг садыглажышкыны эрттирген, ооң түңнелинде, «Вектор» КХН ойнап алган.

Бистиң корр.

"ЧАА СОРУК": ТАЙЫП УЖАР, ДАЯНЫП ТУРАР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында). болур бис. А сен чүгле шынчы күш-ажылың-биле ажы-төлүңү азыраар апаар сен. Ол хире деткип, дузалажып турда, бо-

Криминалдыг бөлүктөр олуруп чораан кижиниң хостуг амыдыралче эгли бээрин болдурбас дээш, төлевилелге шаптыктаар чадавас. Шак ындыг шаптараазынарга белен турар ужурулг бис.

дуннуң-на келир салгалыңга ону арттырып берип, ол бүгүнү чидирбес дээш, базым бүрүзүн 1000 катап деңзигүүрлээш, түңнелди үндүрер херек. Төлевилел киржикчилерин шилиирде, шыңгыы хыналданы чорудар бис. Аар болгаш онза аар херек дээш шийттирип чораан кижилер төлевилелче кирбес ужурулг. Ынчангаш хей-ниитиниң талазындан санал-оналдар албан турар. Шийттирип чорааннар бодунуң бөлүүндөн кижилерни анаа-ла салыптарын күзевес болдур ийин. Криминалдыг бөлүктөр олуруп чораан кижиниң хостуг амыдыралче эгли бээрин болдурбас дээш, төлевилелге

шаптыктаар чадавас. Шак ындыг шаптараазынарга белен турар ужурулг бис. Нарын, ынчалза-да чугула херек эгелээшкини эгелеп турарымыс бо. Чүгле ооң мурнунда шийттирип чорааннар дээш эвес, а оларның ажы-төлүнүң келир үези дээш демисежир. Өг-бүлениң баш-тыңын тамыдан ушта тыртып, ооң оолдарына идегелди бээр. Криминал-биле анаа-ла баштактанчып эвес, а чаа, шынчы чуртталганы оларга бээр дээш, ажылдап эгелээнивести чаңгыс

болзуңза, Тывадан ырадыр, кара-бажыңга үелериң эрттирер сен! Дагын херек үүлгедиглерин болдурбас дизе, ооң чылдагааннарын эки тодарадыр. «Чаа сорук» төлевилелдиң күүселдезин чедип алыр дизе, харыылаар кижилерни томуйлааш, киржикчилер шилиир чиге негелделерни доктаадыр: өг-бүлө байдалы, ажы-төлүнүң саны, РФ-тиң Кеземче хоойлузунуң каш дугаар чүүлү-биле шийттирип чораанын тодарадыр. Киржир күзөлдиг кижилерниң назы-харын 35-тен 40 хар чедир узаттывыс, аңаа херээженнер база киржип болур» — деп, Тываның Баштыңы төлевилелди тайылбырлаан.

Өг-бүлени деткээн төлевилелге моондак тургузуп, малчын коданнарда «олуруп чораан» кижилерниң кандыг-даа чыыштары турбас ужурулг. Кемниг херектерже элээдилерни база аныктарны эвилелдээрин уттуп, ону кажанда-даа болдурбас.

эвес катап чугаалап тур мен. А бир эвес кемниг үүлгедиглиг орууну ам-даа уламчылаар

болзуңза, Тывадан ырадыр, кара-бажыңга үелериң эрттирер сен! Дагын херек үүлгедиглерин болдурбас дизе, ооң чылдагааннарын эки тодарадыр. «Чаа сорук» төлевилелдиң күүселдезин чедип алыр дизе, харыылаар кижилерни томуйлааш, киржикчилер шилиир чиге негелделерни доктаадыр: өг-бүлө байдалы, ажы-төлүнүң саны, РФ-тиң Кеземче хоойлузунуң каш дугаар чүүлү-биле шийттирип чораанын тодарадыр. Киржир күзөлдиг кижилерниң назы-харын 35-тен 40 хар чедир узаттывыс, аңаа херээженнер база киржип болур» — деп, Тываның Баштыңы төлевилелди тайылбырлаан.

Төлевилел киржикчилериниң эт-хөрөгизин кымның-даа «общактарга» ажыглаарын болдурбас. Ынчангаш ону маңаа, бо дораан дугуржуп алылыңар!

терже элээдилерни база аныктарны эвилелдээрин уттуп, ону кажанда-даа болдурбас. Төлевилел киржикчилериниң эт-хөрөгизин кымның-даа «общактарга» ажыглаарын болдурбас. Ынчангаш ону маңаа, бо дораан дугуржуп алылыңар! Бир эвес чыылда кылып турар деп медээ кээр болза, төлевилелди дораан соксадыр. Ынчан төлевилел киржикчизи амыдыраар аргазын чидирер».

Январь 23-те Шолбан Кара-оол кеземче колониязынга «Чаа сорук» төлевилелдиң сайгарылгазын

кылгаш, мынча деп чугаалаан: — «Эрге-чагырга черлери чамдык мындыг чүүлдер-биле эптежип шыдавазын чугаалай. Өг-бүлени деткээн төлевилелге моондак тургузуп, малчын коданнарда «олуруп чораан» кижилерниң кандыг-даа чыыштары турбас ужурулг. Кемниг херек-

терже элээдилерни база аныктарны эвилелдээрин уттуп, ону кажанда-даа болдурбас. Төлевилел киржикчилериниң эт-хөрөгизин кымның-даа «общактарга» ажыглаарын болдурбас. Ынчангаш ону маңаа, бо дораан дугуржуп алылыңар! Бир эвес чыылда кылып турар деп медээ кээр болза, төлевилелди дораан соксадыр. Ынчан төлевилел киржикчизи амыдыраар аргазын чидирер».

Тыва Чазактың
парлалга албаны.

“Шынның бийири” мөөрейге

ТУДУГЖУДАН ЭГЕЛЭЭН КЛУБ ЭРГЕЛЕКЧИЗИ

“Бистиң үениң маадыры” номинацияга

Ажылынга сеткилинден бердинген, аңаа бүгү күжүн, энергиясын харам чокка берип чоруур, «Чону – чоорган, хөйү – хөйлең» кижилер чоруур. Ындыгларга Тес-Хем кожуунун Белдир-Арыг сумузунун директору Раиса Кундуевна Соян хамааржыр. Ол хөй чылдарда өскөн-төрээн суурунун чонунга бараан болуп чоруур культураның болгаш херэзженнер шимчээшкининиң хоочуну.

Раиса Кундуевна Чыргаланды ортумак школазын 1973 чылда дооскаш, школаның интернадынга үш чыл кижизидикчи башкы болуп ажылдаан. 1976 чылда Кызылдың орук-тудуг техникумунче кирип алгаш, тудуг техниги деп мергежилди чедип ап, ону 1980 чылда дооскаш, төрөөн сууру Белдир-Арыгге чанып келген. Бо черниң адын үш аңгы адаар: суурунун ады Белдир-Арыг, көдээ Совединиң ады Чыргаланды, а совхозунун – «Чодураа». Чурттагы чону өөрөнгөн аайы-биле суурун Чодураа деп адаар. Билбес кижилер болза, ону аайын тыппайн баар.

Р.К. Соян «Чодураа» совхоз-тун тудуг бригадасынга ажылдап эгелээн. Аңаа ажылдап тургаш-ла, хөй-ниитиниң ажылынга идепкейлиги кирип, сумунун комсомол эге организациязының активинге, Херэзженнер чөвүлелиниң кежигүнүнге соңгуткан. Уран чүүлге бичиизинде-ле хандык-шылдыг болгаш, суурунун, районунун адын камгалап, бот-тывынгар артистериниң республика чергелиг уран чүүл көрүлделеринге кирип, үлүг-хуузу кириштирип келген. Раиса Кундуевна шүлүк база чогадыр, ону бир онзагай аян-биле номчуур кижилер.

Чыргаландының көдээ Соведи аныяк кижиниң организакчы талантызын эскерип көргөш, ону көдээ клубтун баштай методизинге, улаштыр оон директорунга томуйлаан. Ол – 1988 чыл-дыр. Көдээ Культура бажыңының ажылы ындыг-ла белен эвес, чымыштыг, хөй талалыг, берге ажил. Аңаа уран талант негеттинер, сагынгар-тывынгар, чогаадыкчы езу-биле ажилдаар апаар. Р.К. Соян чон-биле ажилдап билир болгаш, талантылыг кижилерни клубче хаара тудуп, эвилелдеп, сумунун агиткультбригадасының идепкейжи кижикчилери кылып алган.

Ол үеде чоннун бот-идеппейки чоруу бедик деңгелге турган. Ынчан агиткультбригаданың кижикчилеринге Олег Оюн, Александр Ондар, Виктор Нурзат, көдээ ажил-агыйның специалистери Сергей Маскыр, Сергей Суктер-оол, башкы Оя Дандаа, Ямаа Болат-оол, Ольга Маскыр, Юрий, Елена Шагаачылар дээш өскелер-даа хамааржып турган. Олар

ны Раиса Кундуевна баштап, ферма, бригадаларже, малчын коданнарже үнүүшкүннерни кылып, лекция, беседаларны чорудуп, солун концерттерни бараалгадып турганнар. Үстүнде ады кирген идепкейжи, бот-тывынгар артистерниң хөй кезии ам аравыста чогуу хараа-данчыг.

Клуб ажылдакчылары Ямаа Болат-оол, Виктор Нурзат олар Белдир-Арыг сумузунун агит-кварталарының аразынга уран чүүл мөөрейлерин удаа-дараа организаастап, сумунун херэзженнер чөвүлели-биле бир демниг кады ажылдап турганнар.

Раиса Кундуевна клубунун эрткен оруун, аңаа ажылдап чораан эш-өөрүн, уран чүүлге чоннун киржилгезиниң төөгүзүн онзагайлап сактып чугаалаар. Ол дээрже культураның төөгүздүр. Белдир-Арыгның көдээ Культура бажыңының төөгүзүнге тураскааткан «Белдир-Арыгның культура амыдыралының төө-

дээш, чон-даа клубтан ыравастаан. Ук ансамбльге каш-каш салгал бот-боттарын өөрөтчү, дараазында оларны солуур аныяктарга эстафетаны дамчыдып берип чоруурлар.

Күчүлүг ССРЭ дүшкенде, чуртка эрткен чүс чылдың 90 чылдары, культура амыдыралынга эң берге үе-чада болган. Ындыг-даа болза, Раиса Кундуевна база ооң кады ажылдап турганы коллективи ундаралга алыспайн, ажылдап-амыдыраарының чаа аргаларын дилеп, тып, күженишкенин ажилдап кирипкеннер. Ол берге үелерде Раиса Кундуевна ажылынга чаа идеяларны, эгелээшкенин дилеп, ону амыдыралга боттандыра дээш, чогаадыкчы езу-биле ажилдап, бодунун организакчы талантызын көргүскөн. Клубче ол суурунун төрөл бөлүктөрүн хаара тудуп, оларның-биле бир демниг ажылдап эгелээн. Ынчан ол үеде деткичи (спонсор) деп чаа билишкени тыттып келген. И.М. Сувандиниң, И.С. Данзурунун, Ч. Баткарның болгаш өске-даа төрөл аймактар Раиса Кундуевнаның эгелээшкенин деткип, байырлалдарда клубка чыгып кээп, чонунга ачы-дузасын чедирип, оларны берге үеде деткип, боттарының төрөл бөлүүнүн концертин чонга бараалгадып турганнар. Ол эки эгелээшкени амга чедир

1980 чылга чедир клубка кежээлерни чүгле баян үделгези-биле эрттирип турган. 1980 чылдарның эгезинде «Калдак-Хамар» ыры-хөгжүм ансамбли (ВИА) ажылдап эгелээн.

гүзү» деп чурук альбомун Раиса Кундуевна эш-өөрү-биле белеткеп турар. Ажилдап-даа, дыштанып-даа билир Белдир-Арыгның хоочуннары салгалдарынга эки үлегерни арттырып каан.

Культура ажылының төөгүзүндөн ап көөр болза, 1980 чылга чедир клубка кежээлерни чүгле баян үделгези-биле эрттирип турган. Чоорту клубтар ажылынга үе-биле чергелештир, чаа чүүлдер тыттып келген. 1980 чылдарның эгезинде, баштай Самагалдайга районнун Культура бажыңыга, «Калдак-Хамар» ыры-хөгжүм ансамбли (ВИА) ажылдап эгелээн. Дараазында чылдарда районнун өске-даа клубтарынга ындыг ансамблдер тургустунган. Белдир-Арыгның клубунга 1983 чылда «Дамырак» ыры-хөгжүм ансамбли тургустунган. Ооң баштайгы удуртукчузу Орлан Нурзат (ол ам аравыста чок), а кежигүннери – Роман Шойдак, Омак Долзат. Бо чаа чүүл суурунун аныяк өскенинге дыка улуг чедиишкин, өөрүшкү болган. Ону сонугаар

уламчылап, Шагаа байырлалын төрөл бөлүктөр ээлчег езугаар эрттирип чаңчыга берген.

Культура, уран чүүл адырынга ажилдаары-биле аныяк салгалды Р.К. Соян школа-биле тудуш харылзажып тургаш, оларны клубче чалап, өөрөдип, арга-дуржулганын дамчыдып турганы хилис барбаан. 1997 чылда, район чергелиг аныяк бот-тывынгар композиторлар аразынга «Кыңгыргай-97» деп мөөрейге ооң өөрөдип алганы клубунун методистери Борбаанай Баржай, Артыш Сагаан тилекчи болганнар. Улаштыр олар чүгле Белдир-Арыгга, Тес-Хемде эвес, харын-даа бүгү Тываның чонунун ынак ыраажылары апарганынга Раиса Кундуевна өөрүп, чоргаарланып чоруур.

Культура бажыңыга чаңгыс чер-чурттуу, эң баштайгы дээди эртем чедип алган алдарлыг чурукчу Сергей Кончукович Ланзының адын тыпсырын Раиса Кундуевнаның чедип алганы – белдир-арыгжыларга улуг

чоргаарал. Сергей Ланзының адын ук Культура бажыңыга 1997 чылдың ноябрь 3-те байырлыг байдалга тывыскан.

Чыргаландының Төлээлекчилер хуралының депутаттары Р.К. Соянны эки билир болгаш, сумунун чагырга даргазынга соңгуп алганнар. Ол албандужаалга Раиса Кундуевна 2000-2005 чылдарда чедиишкенин ажилдаш, 2006 чылда көдээ клуб директору ажылынга катап эгилп келген. Ол чылдарда ажылын соксаткан турган «Дамырак» ыры-хөгжүм ансамблин Раиса Кундуевнаның күженишкениниң түңнелинде катап дигизип, ажилдатканы улуг чедиишкени. Амгы үеде «Дамырактын» удуртукчузу Анатолий Артыш, кежигүннери Павел Балданай, Байлак Балдан, Айдың Маады, Сергек Артына, Мерген Ламажап. «Дамырак» ансамблиниң ат-алдары чүгле Тес-Хемде эвес, харын-даа Тывада чаңгыланып турары өөрүнчү. Бо ансамблдин 2020 чылда сорулгазы – “Улусчу бот-тывынгар ансамбль” деп бедик атты чедип алыры.

Көдээ клубтун эң чедиишкенин чылы – 2016 чыл. ТР-ниң Культура яамызы «Культура» национал төлөвилел-биле Белдир-Арыгның Культура бажыңыга капитал септелгени чорутканы клубтун ажилдакчыларынга улуг өөрүшкү, деткимче болган. Клуб-даа таныттынмас кылдыр чаарттыган. Р.К.Соян, ооң удуртканы коллектив бо бүгүгө өөрүп, хөй-ады бедип, оларны чалгынналдырып, сорук кириген. Ол-ла чылын клубтун тургустунганындан бээр 60 чыл юбилейин бедик деңгелге организаастаан (клубту 1956 чылда туткан).

Амгы үеде көдээ клубта ийи аныяк методистер Эрес Самдарак, Азиана Артына чедиишкенин ажилдап турарлар. Ында янзы-бүрү сонугалдар клубтары ажилдап турар: «Аныяк ие» клубун сумунун баштыгы Чечек Барый-оол, «Туризм» клубун Эрес Самдарак, хоочуннарның «Надежда» клубун суурунун Хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Чечена Бадарчы билдиги удуртуп турар.

Клубта өртектиг ачы-дуза чедирилгезин база ажылдап турар. Бир солун чүүл – Раиса Соян база хоочуннар клубу “Надеж-

да” Кызылда Үндезин культура төвүнүн чанында ажылдап турары. «Ак баштыгларның алдын үүжеси» хоочуннар бөлүү-биле 2017 чылда харылзаа көвүрүүн тургузуп, удур-дедир аалдажып, арга-дуржулганын солчуп турары кайы-даа талага ажыктыг, солун.

Раиса Кундуевна Улан-Удэ хоорайның Культура академи-язында бот-өөредилге-биле өөрөдип турар. Ооң уруу Олча Сиилек база ол дээди өөрөдилге черин кызыл диплом-биле дооскан. Ол Алдан-Маадыр аттыг национал музейде ажылдап турар. Салгалдан салгал дамчаан культураның кадрлары, чаңгыс үзел-бодалдыг иешкилер-дир. Раиса Кундуевна төрөл дунмазының ийи өскүс артка уругларын азырап-өстүргөш, оларны Москва, Улан-Удэ хоорайларның дээди өөрөдилге черлеринче өөрөдип чоруткаш, карактап, дузалажып чоруур эриг баарлыг ие. Кажан ооң өөнүн ээзи Маадыр аарыгның хайындан чок апаарга, өг-бүлөзүнге дыка-ла берге турган болбайн канчаар. Ындыг-даа болза, Раиса Кундуевна сула салдынмаан, ажы-төлү, уйнуктары, оларның келир үези дээш, бергелерге торулбайн, чааскаан ажы-төлүн азырап-өстүрүп чоруур, быжыг туруштуг ие.

Кады төрөөннери, төрөл аймаа аңаа чоргаарланып, ооң амыдырал-чуртталгазынга, ажил-йижиңге дузалажып, деткип, эгин кожа чурттап чоруурлар. Төрөөн угбалары Амагалан, Зоя Кундуевналар дээди эртемниг математика башкылары. Чаңгыс оол дунмазы «Чодураа» КУБ-тун кол специалисти Мерген Соян – кожуунда хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи. Шак мындыг ажил-агый-жы, эрес-кежээ, хөй-ниитижи, бот-боттарын деткижи, дузалажып, чону дээш сагыш аарып чоруур угбашкылар-дыр. Олар өскөн-төрөөн Белдир-Арындан кайнаар-даа барбайн, суурунда амыдырап-чурттап, ооң хөгжүлдөзүңгө дорт кирип, төрөөн чериниң келир үези дээш, чүрээндөн бердинип, ажылдап чоруурлар.

Серенмаа ШОЙДУН,
ТР-ниң алдарлыг
ажылдакчызы.
Кызыл хоорай.

Эмма ЦАЛЛАГОВА

ЧАЛЫ ШААМНЫҢ СӨӨЛГҮ ДҮНҮ

Чалы назын өйү-биле
Чарлыр хөңнүм черле чогул.
Июль айның куш дег дүнү
Ишти-хөңнүм чылдып берзин.

Тывызыксыг, онза боорун
Дыңнап алың, айтып берзин.
Чүгүрүпкен сылдыс чырыын
Чүгөннээрин сүмелезин.

Амыдырал аагы безин
Амданныг деп билип кааптым.
Чажыт черге, о үе,
Чажыргаштың чоор сен мени.

Чүгүлүг чараш сактышкынның
Чүгөн-суглуу мени бектээн.
Чүрээм боду угаанымны
Чүгүртүп тур — хамаан эвес.

Эвилең боор чаңыл-дөстүң
Эгезин мен шигээдиптим.
Салым-чолум арыннарын
Сагымда ажа бердим.

Август айның маажым өйү,
Базымыңны оожургадам.
Айдыс долган ханды-чулуун
Магазынар үем турар.

Хайыралыг чалы үем
Хаяга дээр узадып көр.
Чалы шаамның сөөлгү дүнү,
Чараш куш дег, белекке бер.
Мария КҮЖҮГЕТ
очулдурган.

Э.Б. Цаллагова 70 харлаанында ТКУ-нун филология факультетинин башкылары болгаш сургуулдары-биле.

Үе болгаш үе-чергем

БАШКЫНЫҢ ЧҮРЭЭ ТЫВАДА АРТЫП КАЛГАН

(Төнчүзү. Эгези №7(19346))

Декабрьның 30-де Эмма телефон-наарга, Москвадан долган турары ол деп бодаан мен. Ноябрьның 1-де-ле Москваже ужупкаш, сураг барган киж. Бир долгаарымга, Владикавказта мен дээн. Оон бир долгаарымга, Москвада эмчиде мен дээн. «Бо нефрологияда мен, Зифа бурунгу хүн мени эмчиге чыттырып кааш, Москваже ужупту. Эртен чаңгыс хонук дилеп алгаш, бажыңымче чана бээр мен. Чаа чылды кады уткуур бис бе?» диди. Каникулдаан уйнуктарым-биле суур чоруй барганывысты чугааладым. Эртенинде Кызыл кирер машина тыпты бээрге, хензиг када-даа болза, Эммага ужуражып чеде бердим. Амыраары аажок. Белек-селек берип шыг болду. Далаш-биле хол куург кирип келгенимни чугаалаарымга, Эмма тургаш: «Ажырба-ас, еще 31 января есть, не забудь» — дидир.

Удаваас «чоруптар» хевирлиг мен дээрге, чуртунче чана бээр мен дээни ол-дур деп билип турдум. Ам бодаарымга, өске уткалыг чугаалап тургандыр. «Бажыңны садып алыр киж база тыптып тур. Бо чүү-хөөнү ол оранчокче сөөртүр эвес мен, маңаа кааптар мен. Алыксаар болзуңза, чүнү күзей-дир сен, ап ал» деп муңгаргайы аажок чугааланып орда, биеэки-ле сөстөрүмни сагындырып чугааладым. «Ты кавказская женщина, Эмма, они ведь долгожители, сама знаешь». Чана бергеш, эт-септи катап садар апаарын, оода хеп чуур машинаны, соодукчуну өртеп чедир сардып-сайгарып алырын сүмеледим. «Че, ону кым алыр боор» диди. Черле сагыш-хөөнү арай багай артып калган киж. «7-8 хире хонгаш эмчиден үнүп кээр боор мен. Чедип кээр сен. Чугаалажыр чүүлдеривис хөй. Чаа чылды эки уткуур силер,че. Куспактажыр, чыттажыр-ош-кажырынга хөңнүм чок, билер-ле болгай сен» диди. Сагыш-хөңнүн чазап каар бодааш: «И все-таки, давай обнимемся,

до скорой встречи» дээш, куспактажыр чарылдывыс. Сөөлгү катап ужуражып турарымыс ол деп кым билген боор.

Байырлажып тура, башкыныңдык хөй коллегалары, доозукчулары чылыг-чымчак сөстөрүмни чугааладылар. Филфактың бөгүнгү студентилеринин мурнундан эживис Клара Бүрбүлдеевнаның уруу Вика Доржу сөс алгаш, авазы биле Эмма Борисовна коллегалар дээрзин, олар үш өрээл квартирага кожа чурттап турганын, акызы Адыгжыны Эмма Борисовна биле Николай Давааевич нянялап өстүргенин чугаалааш, өг-бүлезинин мурнундан ханы кажыдалды илеретти.

Шынап-ла, бис-даа Эмма Борисовнаның төрөл-дөргүлүн шагда-ла таныш улус дег, эки билер апарган бис. Башкы база бистин ажи-төлдеривисти, чоок кижилеривисти билер. Мээң эш-өөрүм, коллегаларым Эмма Борисовнаны шупту таныыр, база үнчүп-киржи, эдержи чоруур. Ырак-узактан кээр эштеримни безин таныыр апарган киж.

Шаанда Эмма биле Коля Кызылче көжүп келген үеде, Николай Давааевич-биле мен чаңгыс коллективке — «Эне сөзүңге» ажилдап турдувус: ол парлакчылап, мен корреспондентилеп. Коллектив чайын Чагытайже дыштаныр деп баарга, башкыны база чалап алган бис. Кежээ хөл эриинге изиг ханнап, поэзия кежээни эрттирдис. Эмма Борисовна бодунуң шүлүктөрүн кежээ дургу номчуп бээр-даа, «ам-даа, ам-даа» дижип турдувус. Ондарлар эртенинде диизи Кристи тыппайн туруп берген. Кайызы-даа хөл эриин бир кылдыр, боску дунгуже кыйгырып келгенер. А демгизи дүште-даа чок, чүүк машиназының адаанда хөлөгеге хөлестеп чыгкан болган. Тып бээривиске, амыраарларын канчаар! Та чеже диис азыраан улус. Крис Цаллагов-Ондар, Кеша, Рики-Тики-Тави, Полина...

Өөнүң ишти Николайны Владикавказче эдертип, төрөлдери-биле таныштырган. Авазы чемгерип-ле турар

болган-дыр. «Шоолуг чемгербейн турар-дыр сен, Эмма, арганын көрөм» дээрге, «Чеже-даа чем чиггеш, черле семиривес киж-дир ийин, авай» деп агартынып турган мен дээр киж. Бир хүн Колязы читкен. Трамвайга олурупкаш чоруй барганын улус көргөн болган. Та кайда барган, билдинмес. Шупту угаан-кут чок дилеп чоруп турда, Коля кежээликтей бо келзе-ле, стадионга ойнап хүнзээн болган ышкажыл.

Эмма дег шынчы киж ховар. Николай чок апарган соонда, барык он беш чыл хире чааскаан чурттааны ол. Сөглээн сөзүн ылап-ла ээлзеп чаңчыккан. Кижилерге херек болза, сөөлгү көпеең-даа хактап бээр. Чурттап турар бажыңың подъездизи чылыг боорга, ылаңгыя соок үеде, бомжтар бо-ла чыгы бээр. Оларга хорадап, үндүр ойладыр хамаан-чок, аш-чемин үндүрүп берип, азырай бээр. «Ты одинокая женщина, Эмма, нельзя каждому доверять, дверь всегда закрывай на замок» дей бээр мен. Тывалар ындыг чаагай сеткилдиг, буянныг кижилерни бурган төлү дижи. Эмма Борисовна, шынап-ла, бурган төлү-дүр.

Эмма Борисовна-биле байырлажып тура, ооң мурнунга сөөлгү катап чүве чугаалааш, мээң уйнуктарымны чассыдып, олар-биле ойнап, шоколад-конфет-биле амдажыдып чораан эжим «Азия төвү» тураскаал чанынга агаарларынга ынак киж дээш, эрги тураскаалды сиилбээн сүй-белекти Зарифа Борисовнага бердим. Тывавыстың ыдык демдээниң чуруу аңаа ынак Кавказ уруунга кезээ мөңгедэ арткай аан.

Качыгдалдың минутазын чарлап тура, Зарифа Борисовна мынча диди:

— Эскерген бооп чадавас силер, хенертен чырык херел Эммануң арнын (чурукта) суйбай каапты. Ол чүл дээр-ге, Эмма ам үстүү оранда чеде берген, ангел-дир, бистер-биле байырлажып турары ол-дур.

Мээң чеже-даа муңгаранчыг, аар-

берге болза, силер бүгүдениң бистин Эммавыска ынакшылыңар, чылыг-чымчак сөстөрүңер сагыш-чүрээмниң аарышкызын чымчадып тур. Ол дээш силерге мөгейип тур мен.

Мээң угбамга ат-алдар, акша-хөреңги, ховар эртинелер-даа херээ чок. Чон аразыңга ынак ажылы, чогаадыкчы салым-чаяаны-биле-ле аас-кежиктиг чурттап чорааны ол-дур.

Төрөл-дөргүл шуптувус кайгап ханмас турдувус. Че харын, 3 чыл ажилдаар-ла ыйнаан, ооң соонда черле чанып-ла келгей дижип турувуста, кээр-ле — катап чоруй баар, кээр-ле — катап чоруй баар. Хорадап-даа, хомудап-даа чадап каан бис, Тываже чоруур мен дээр. Чүү хуулгаазын күш ону бээр тыртып турганын ам билип тур мен: биче сеткилдиг, хүндүлээчел тыва чон болгаш онзагай чараш бойдус-чурумалдыг Азия төвү ону салбайн турган-дыр. Башкының чүрээ демей-ле мында, Тывада, артып калганы ол.

Төрээн чуртувус Осетияга угбамның мөчүзүн чедиргеш, чонунуң мурнунга силерниң бистер-биле демей качыгдан сеткилерни, чылыг-чымчак сөстөрүңерни дамчыдып чедирер мен — дээш, ол ишкирнигип ыглап турду.

«Амыр-тайбың дыштан, багай эжим Эмма» деп баарың дужунга холум дегип, байырлаштым. Дириг орган болза, ол Тываны кажан-даа кагбас. Январь 31-де, төрүттүнген хүнүнде, амданныг аш-чемин кылып алган, хамык кожаларыңга өөрүп, үлээри чугаажок турган.

Виталийден бажың-балгадынга хамаарышкан айтырыгны канчаар шиитпирлээнин айтыраарымга, Зарифа Борисовна ол бүгүнү шуптузун дугуржуп каапкан дээр чорду. Буянныг киж өлүп-даа калгаш, чоок кижилеринге ачы-дузанын арттырып каар дижири шын-дыр деп бүзүредим.

Светлана БАЛЧЫР.

“Шынның” бийири мөөрейге

ШЫДАЛ-КҮЖҮМ “ШЫН” СОЛУН

(Барымдаалыг, төөгүлүг чугаа)

25-30 чылдар үезинде Бай-Тайга кожууннун девискээринге үжүк-бижик билбес чорукту чон ортузунга чок кылыры-биле эң баштайгы эгелээшкени Хертек Амырбитовна Анчымаа-Тока эгелээн. Ол школага өөренип көрбээн. 1930 чылда тыва үжүк-бижикти чогааткан соонда, ийи-ле ай иштинде бижири, номчуур кылдыр өөренип апкан. Билии шыырак боорга, Барыын-Хемчикке (партия) нам кожкомунга бижээчилеп, улаштыр КУТВ-че өөренип чорупкан. Ооң соонда, ТАР-ның Биче Хуралының Президиумунун Даргазынга соңгуткан.

Хертек Анчымаа-Тока өскөн, төрзөн Бай-Тайгазынга хей-ле ажил-ишти чоруткан. Эге баштай Тура хем бажында араттары өөредип, Бай-Талдың Хөл сумузунун Хараган-Бажы деп черге кожууннун баштайгы ном саңының тургузукчузу Байыс Хорлак биле Кызыл-өгнү ажыдып, эртем-билигже чүткүлдүг кижилерни чыып турган. Ол үеде Хөл сумузунун даргазы турган Х.Ч. Кудурукпай бодунун кызымаа-биле үжүк-бижикти өөренип, «Шын» солуннун баштайгы номчукчузу болуп, Бай-Талдың Мешкен-Хөл аксынга С.Ш. Калга-оол-биле 13 өөреникчилиг школаны ачтыкан. Бот-өөредилге-биле үжүк-бижикти өөренип алган башкылар база аңаа ажилдап эгелээн.

Чымба Монгуш (Үстүү-Ажыкка), Баас (Ээр-Каътка), Эвзэндей (Хемчик-Бажынга), Шуй девискээринге алдын ажаап, тып турган Чинге-Каътка Н.В. Дробышевская араттарның ажи-төлүн өөредип турганы кожуунга улуг салдарны чедирген. Ол 40 ажыг чылдар дургузунда чаңгыс районга ажилдап, тыва дылды эки билер болгаш, «Хостуг Тыва» солунну өөреникчилерге номчуп берип турганы төөгүдө арткан. Оон аңгыда, С.Ш. Калга моол, төвүт, алдай, орус дылдарны билер турган — «Хостуг Тыва» моол дыл кырынга үнүп турда, очулдуруп берип турган. Өөреникчилерни ада-иези дерги хавы-биле чөмгөп турган — деп, ол үениң өөреникчилеринин бирээзи чораан шүлүкчү, чогаалчы Б.Б. Чюдюк чугаалаар чүве. Ол ышкаш, ол Хөл-Аксынга өөренип турганын сактып чугаалап турду:

1. Александр Төгүй-оол Сыргытович — баштайгы чогаалчы, критик.
2. Делгер оглу Салчак Балчыр — эки турачы, Ада-чурт дайынының киржикчизи.
3. Салчак Майны Б. — РСФСР-ниң алдарлыг башкызы.
4. Чюдюк Б.Б. — партия ажилдакчызы, шүлүкчү.
5. Хертек Данзыринович Калдар-оол — Социалисттик Күш-ажылдың Маадыры, тудугжу.
6. Ооржак Очур-оол Чошкар-ович — Мөңгүн-Тайганың партия, суму даргазы чораан.
7. Авыр-оол Дамбаа Х. — ТАССР-ниң алдарлыг хойжузу дээш оон-даа өскелер.

Ол-ла үеде «Араттың шыны», «Шын» солуннарның баштайгы үндүрүлгези көстүп келген. Бай-Тайга кожуунга культура болгаш уран чүүлге сонургалдыг өөреникчилер чыып алыры-биле Танов дарга келгеш, «Шын» солунну эккелген. «Шын» билиг бедидеринге чугула, номчуп билер, эртемче чүткүлдүг кижилерге өөренир черлерни, школаларны база чарлап, дыңнадып турар —

деп, ол чугаалап турган.

1940 чылдарда Бай-Тайга кожуунга дөрт класска чедир өөредир школа ачтылган-даа болза, билиг чедип алыр күзөлдиг аныяктар Барлык болгаш Хемчик хемнерниң дажыг суунга-даа торулбайн, ону сүзүп келип, чамдыкта эрткен чүк машиналарын дозуп, Кызыл-Мажалыкка 5-ки класска улаштыр өөренип ап чораан.

Билигже чүткүлдүг оолдар, кыстар Кызылдың №2 школага база өөренип турган. Бай-Тайганың төөгүзүндө 10-гу классы Кызылдың №2 школазынга өөренип доосканнар бар: Алексей Делгер-оол (мөңгүн медаль биле дооскан), Александр Төгүй-оол, Борис Чюдюк, Константин Коңга база эки өөредилгелиг доозукчулар. Оларның эш-өөрү Ш.Ч. Сат, Б.Х. Кенин-Лопсан дээш өскелер-биле кады Ленинградтың Жданов аттыг университетин дооскаш, Тываның шыырак билиг эртемденнери, чогаалчылары, көскү күрүне ажилдакчылары болганнар.

Мээң сагыжымдан ыравас, аажок хүндүлээрим башкым Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы Мария Васильевна Дробышевская болур. Ол башкының Тээлиниң совхоз төвүнге ачтыкан школазынга өөренип чораан мен. Ол чүгүл директорлап чораан эвес, кожууннун экономиказын, культуразын, ылаңгыя өөредилгени хөгжүдеринге үлүг-хуузу кириген башкы чүве. Ону чон дыка хүндүлээр турган, Бай-Тайганың хүндүлүг башкызы дээрзи чөптүр. Ол ышкаш Зоя Манчинаны, Полина Сундуповнаны, (Магдашка) Кожевникованы адап болур.

Бай-Тал чонунун 30-50 чылдарда амыдыралы

Бай-Тал сумузунун удуртулгазы мал, чер, тудуг ажылы, эмнелге, өөредилге, культура адынын Тыва Чазактың салган сорулгаларына дүүштүр сайзырадып, ажилдап турган. Баштай-ла эмнелге, харылзаа, садыг, школаның оран-савазы туттунган.

1944 чылда Бай-Тайгага 52 тускай эртемниглер чедип келген. ССРЭ-ден тракторлар, комбайнар, автомашиналар кээп эгелээн. Бай-Талга агроном Александр Дуров деп орус омактыг кижжи ажилдап чедип келген. Ачам Баян Делег-оол-биле бир хүн өөвүске келген, база аажок тывалаар дарга чораан.

Бай-Талдың Чоон-Терекке Сталин аттыг колхоз тургустунган чүве. Ол үеде (50 чылдар) колхозтун харылзаа салбырының (почтальон) почтага келген солуннар, чагаалар тарадыр кижжи Сыргыт-оол Шагдыр угбай турган. Ол эге баштай «Шын» солунну ховуда, ырак черде турлаг-хонаштарда механизаторларга, малчыларга үлээр турган.

Трактористер чер аңдарып

турар үеде, солун номчуксаан кижилер почтачыны, хөөредип чугаалаар болза, кара-шаар үглей бээр деп болур. Хову бригадының поварынга мээң авам Хүргүл Хертековна ажилдап турган. Часкы хову ажилдарына дадыккан кижилерни сметана, сүт, зыт, пова-боорзак, ак-чем-биле чөмгөп турганын эки сактыр-дыр мен.

Тракторларны сонургаан кезек улуг улус демир-дести тудуп, суйбап-даа турар. «Эгиштеп-даа тур ышкаш?», «Турпкан эвес ыйнаан», «Ол хире черни чара соп турар хирезинде, чоп деритпес дээр сен?» — деп аразында чугаалажыр-даа.

Трактористер Облигац (херэ-жен тракторист), Дыртык-Кара Арын-оол сонургак кижилерниң чугаазын дыңнааш, каттыржып-ла турар чүве. Дүштеки чөм үезинде почта тарадып турар Шагдыр угбай чедип келди. Ол аразында трактористерниң бирээзи: «Мен «Шын» солунну аажок сонургап номчуур мен, тыва дылывыста боорга, механизаторлар шупту чагыдып алган бис» — деп, ооң чугаалап турганы база караамга бо-ла чуруттунуп келир.

Амгы эртем-техниканың, интернеттиң бурунгаар депшилгелиг үезинде Тывада «Шын» солунну эң хей чагыдып ап турар суур Бай-Талдың чурттакчылары деп бодаар мен. Оларның аразында база бир идепкейлиг номчукчузу мен-не болгай мен. «Шын» солунну үргүлчү чаңгыс-даа материал эрттирбейн, номчууру чугула. Бо үеде солун-сеткүүл номчуvas, библиотекаларже кылашавас кижилер бар дээрге, черле кайгап ханмас мен. Ол дээрге, амыдыралдан чыдып каап турары ол-дур. Ылаңгыя, Тыва Республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оолдун «Хөгжүлдениң чаа энергиязы, Тывага чурттаар, Тывага чоргаарланыр» — деп Айыткалын улуг кичээнге-биле номчуп, таныштым.

«2030 чылга чедир харназынны узадыры (78 харга чедир) өлүп-хораар чорукту эвээжедир» — деп, чазак-чагырганың салганы чаагай сорулгазы кончуг шын. Келир үениң аныяктары, бистиң ажи-төлүвүс, 90 хар ажыр чурттаар апары илдең-дир. Аныяктарга көрдүнгөн «Күзеп бода. Чогаадып кыл. Шинчилеп эгеле» деп төлөвилелди эң-не чугула деп бодаар мен. Ол төлөвилелден тывынгыр ажил-ишчи, уран талантылыг, чоргаар, чазаныр, чогаадыр, эртемче чүткүлдүг кижилер үнер дээрзи шын угланышкын болур. «Шын солунуvas ам-даа делгем-чип, сайзырап, хөгжүлдениң чаа базымнарынче үнүп, төрзөн тыва дылывыс делгерээр-ле болзунам!

Шылаг билбес ажил-ишче

деткимче бооп,

«Шын» солун кажан кээрин

манай бээр бис.

Шынын сөглээр төрзөн

дылым сенде сиңген.

Шыдал-күштү «Шыным»

мөңз сөңнеп чоруур

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ,

күш-ажылдың хоочуну

Бай-Тайга кожууннун

Бай-Тал суур.

“Шынның” почтазындан

“УЛУГ-ХЕМ” УДААН” БЕ?

“Улуг-Хем” чечен чогаал сеткүүлү тыва литератураның тарадыкчызы турган болгай. Кара аныамдан-на “Улуг-Хемден” тыва чогаалчыларның чаа чогаалдарын номчуп чордум. Степан Сарыг-оолдун, Байкара Хөвөңмейниң, “Уйгу чок Улуг-Хемниң” автору Кызыл-Эник Кудажының болгаш өске-даа чогаалчыларның чаа чогаалдарын “Улуг-Хем” сеткүүлүндөн чечен чогаалга сонургалдылар номчуп турган бис. Амгы үениң билдингир чогаалчылары Черлиг-оол Кууларның, Николай Кууларның, Маадыр-оол Ховалыгының, Эдуард Мижиттиң чогаалдары бо сеткүүлге парлаттынып турду. “Улуг-Хемни” Кызылда “Друг” садындан уругларымга саттырып алгаш, номчуп чордум. Чамдыкта Кызыл-Мажалыктың борбак садыгларында-даа ол сеткүүлдү садып тургулаар чүве. Бир кезек када

почта таварыштыр уругларымга чагыттырып ап турдум. Сөөлгү чылдарда “Улуг-Хем” сеткүүл садыгларга-даа көзүлбестеди, почтага чедө бээримге, чагыттырбайн турар диди. Кызылда “Друг” ном сады база хагдынган-дыр.

Бо солун сеткүүлүвүс канчап барганын? Ону чогаалчы Черлиг-оол Куулар редакторлап турар кончуг берге 1990 чылдарда безин “Улуг-Хем” сеткүүл үнүп, садыгларга садып турган чүве болгай. Байдал чүгээртээн үеде ол сеткүүлүвүс канчап барды бо. Уругларымдан айтырамынга, интернеттен номчуп болур дээр-дир. Мен ол чүвени билбес кижидир мен, холда телефон долгаар дээрден башка. “Улуг-Хем” сеткүүл ном кылдыр үнмейн барган бе? “Улуг-Хем” удаан” бе? Бир эвес үнүп турар болза, ону кайыын садып ап болурул?

Владимир МОҢГУШ,
Кызыл-Мажалык.

АЪТ ЧАРЫЖЫ СОЛУН ЭРТКЕН

Эрткен дыштаныр хүн-нерде аът чарыжы болуп эрткен. Кышкы үеде эртип турар аът чарыжын чон улуг сонургал-биле көргөн.

Түннелинде, Чеди-Хөл кожууннун Элегес сумузунун төлээлери тиилекчи болуп, 24000 рубль болгаш медаль-биле шаңнаткан. Ийиги черни Каа-Хем суурда Серебрянканың төлээлери ээ-

лээн (17000 рубль медаль). А Кызыл кожууннун Элегес-Аксы сумузунун төлээлери үш дугаар черни алганнар (13000 рубль медаль).

Аът шалбалаар маргылдаага Элегес-Аксы чурттуг Кежик Лопсан 15 киржикчинин аразындан тергидээш, 1500 рубль-биле шаңнаткан.

ТР-ниң Аът федерациязы.

«В» ГРИПП-БИЛЕ ААРААН ИЙИ ТАВАРЫЛГА ДЕМДЕГЛЕТТИНГЕН

Грипп болгаш тыныш органнының өске-даа халдавырлыг аарыгларының талазы-биле неделя санында кылып турар түннелдер эзугаар, эрткен неделяда республикага эмчи дузазын алган 548 таварылга демдеглеттинген.

Ол болза сезоннуг халдавырлыг аарыглардан аарып турарларның саны оон мурнунда неделяда турганындан 33,7 хуу өскөн бооп турар. Ынчалза-даа байдал эпидемиологтук эвес деп санаттынып турар. Нарын байдалдыг 70 аарыг ки-

жини база ол ышкаш 54 уругну эмнелге черинде чыттырган.

Кызыл хоорайда ОРВИ-ден аарган 272 таварылга бүрүткеттинген. 24 аарыг кижини эмнелгеде чыттырган. Ол ышкаш грипптен аараан ийи таварылга база бүрүткеттинген.

Эпидемиологтук сезоннун эгезинде лабораторлук 3102 шинчилгелерни чоруткан, 182 хыналдага алган чүүлдерде кадар демдектиг түннелдерни илереткен, ол ышкаш ийи хыналдага алган чүүлдерде РНК-ның В гивин тодараткан.

Бистиң корр.

СЕНАТОРДАН ҮЛЕГЕР АЛЫЫЛЫҢАР

Профессионал уран чүүл делегейи кайгамчык, ол кандыг-даа кижиниң сагыш-сеткилинге дээптер, ону чараш чүүлдерге эдертип чоруптар хуулгаазын күштүг оран.

ССРЭ-ниң "Хүндүктелдин Дем-дээ" ордениниң болгаш Республика Ордениниң эдилекчизи В. Көк-оол аттыг национал хөгжүм-шии театры ыңдыг оранга хамааржыр. Театрның турар чери-даа онзагай, хевир-даа чараш, хоорайывысты каастап турар.

Шиини сценаже белеткеп үндүреринге 200 ажыг кижиден тургустунган коллектив үлүг-хуузу кирип турар. Театрда 11 аңгы килдистер, цехтер ажылдап турар. Оларның аразында көрүкчүлери-биле ажылдаар килдистин ажылы кончуг нарын.

Көрүкчүлери-биле ажылдаар килдисте администраторлар, билет үзүкчүлери, кассирлер, зал иштинге ажылдаар дежурный контролерлар хамааржыр. Театрже шии азы концерт көөр дээш келген аалчылар болгаш көрүкчүлери бир-ле дугаарында эвилең-ээлдээ-биле, чараш хүлүмзүрүү-биле олар уткуп алыр. Администраторлар театрның шии, концерттериниң билеттерин чонче тарадып, чарлалдар ажылы болгаш ниити театр болур хем-чеглер дугайында информацияны коллективтерге чедирип, тайылбыр ажылын кылып, коллективтерге чагылар кээрге, билеттерни чедирерин организаптап турарлар. Ол ышкаш классиктиг улуг чогаалчыларның шиилеринче үстүкү класстарның өөреникчилерин, студентилерни хаара тудар ажылдарны школалар болгаш ортумак дээди өөрөдиге черлери-биле үргүлчү чорудуп келген. Театрның музейинге экскурсияларны база организаптап турарлар. Оларның кызымаккай ажылындан шии, концерттерге чоннуң хөйү-биле кээри хамаар-

жыр. Көрүкчү саны эвээжээр, орулга база эвээжээр, көрүкчүлери санының болгаш орулга кезээниң планы күүсеттинмейн баарының айыылын тургустас дээш, шудургу ажылдап турарлар.

Шиилерге көрүкчүлери эвээш болур таварылгаларда, көрүкчүлери килдизин буруудадыр бетинде, ниитилелде социал-экономикага байдалдарны анализтеп көөрү чугула. Чажырып канчаар, байдал мындыг чүве. Көрүкчүлери килдизиниң ажылдакчылары көрүкчү чыып алыр сорулга-биле чонга, коллективтерге "чегдирипкен" билеттериниң өрезин айдан айже чыып чадап, өрөленип, ону эдил алыр аргаларын бо хүнге чедир дилеп, чогадыкчы ажылдап чоруурлар.

Тыва чоннуң хөй кезии, ылаңгыя аныяк-өскөн утка-шынары куду, хөй хөглээшкенин, ойнаашкыныг концерттер көөрүңге сонугалдыг.

Театрның репертуарына шии чогаалының үр чурттаары, ол шииниң утка-шынарының бөгүңү айтырылгала дүжүп турары, азы төөгүнүң солун болушкуннарының дугайында ийикпе, азы ол шииде чоннуң бүзүрелин, ынакшылын чаалап алган артистерниң киржилгези, ойнап турары, режиссернуң тывынгы, чогадыкчы ажылының түңнелинде көрүкчүлери эвээш, хөй кээри дорт хамаарылгалыг.

Бо хүннерге чедир репертуардан дүшпейн, театрның назы-хари-биле деңге ажылдап, 650 олуттук улуг зал долу көрүкчүлери чыыптар "өлүм чок" шиивис — Виктор Көк-оолдун "Хайыраан бот". Бо шииге хамаарыштыр тускай тураскаалды театрның бир булуңуна кылып болза эки деп бодаар мен.

Экономикага санаашкыннар-биле анализтеп көөр болза, 120 муң чурттакчылыг хоорайга, хүннүң-не зал долу турзун деп бодаар болза, 150-200 олуттук зал нормазы дүжүп турар. А 600-700 кижилер театр залын бүдүн ай иштинде 15-20 хамаанчок, эвээш дие, 5-8 катап долдуруп алыры нарын айтырыг. Ол чүүден хамааржып турары дээр болза, бөдүүн чоннуң акша-шалыңының эвээжинде, дыка хөй чоннуң ажыл чогуна, хоорай чурттакчыларының 70 хуузуңуң социал байдалы чединмес болуп турарында. Ортумаа-биле бир ай иштинде театр 8-10 хире шии көргүзүлгери-биле 200-230 кижилер көрүкчүлери залының нормазын арай деп күүседип турар.

Театрны концерт ажылдыг организацияларга деңгей көөрү шын эвес. Концертти 3 ай иштинде бир катап көргүзүр, а шии неделяда чамдыкта үш аңгы көргүзүлгелер суг болу бээр. Чамдык улус шиилер, концерттер көргүзүр театр дыка бай деп бодаар. Чок, ол ыңдыг эвес, хоорайда чаңгыс улуг, эки зал болгаш, өске коллективтерниң концерттери база театрга хамаарышпас, кыдыындан келген коммерциялыг концерттер база хөй.

Көрүкчүлери-биле ажылдаар килдиз чарлалдарны, рекламалыг роликтерни массалыг информация чепсектеринге (телевидение, радио, солуннар) баш удур дугуржулга-биле чарлааны дээш, чарыгдалдарны чээли-биле кылгаш, соонда үзүктеп санажып турар. Ол ышкаш театр РАО-биле (Россияның авторлар ниитилели) сырый харылзаалыг ажылдап, орулгазының 30-50 хуузуңу ынаар база чорудуп турар.

Тыва чон бодунуң театрына дыка ынак деп чүве билдингир, чүгүле балдыры чер алындырбайн

турар. Кажан чоннуң хөй кезии ажыл-агыйлыг, өг-бүлө бүрүзү четчир орулгалыг апаар болза, бо байдал көзүлдүр-ле экижип кээриниң барымдаазы бар. Оода-ла бир айда 10 катап 650 көрүкчү зал долдур кээп турар болза, бистиң ынак артистеривистиң алыр шалыңы, Татарстанның, Башкортостанның театрларының артистери ышкаш көвүдөп кээп болур.

Дээрде сылдыстарга кижиниң чедип шыдавазы ышкаш, театрның сылдыстарын чон чедип көөрү, нарын берге болур ужурлуг деп бодаар мен. Олар бөгүн шалың акшазының эвээш болганының уржуундан, көрүкчүлери аразында автобустарда, маршрутталарда олуруп алган чоруп турары дыка хомуданчыг.

Шаанда Салчак Калбак-Хөрек-ович Тока дарга театрда дыка ынак чораан болгаш шии, концерттерни үспейн көөр чораан дээрзин улуг улус чугаалаар. Ол театрже кээрге билетти албан-биле садып алган болур. Ылаңгыя чаа шии көрүлдизинге чазактың келбээн сайыттарын эртенінде шүгүмчүлээр турган.

Чаңгыс-ла тыва театрына тыва кижилер бүрүзү ынак болур ужурлуг, ол ынакшылдың өртөөн үнелеп билири чугула болгу дег. Бөдүүн чон черле шыдаар, олар-ла бистиң планывысты күүсетчип, үргүлчү билеттерин садып алган, улуг сонугал-биле шии, концерттерни көрүп турарлар.

Чаа шии көрүлдизин болурга, залда олурар улустуң элээн кезии чалалгалыг болур. Кыннарыл ол дээр болза, ам билип тур боор силер, ол кижилер боттарын эскерип кааптарлар боор. Бөдүүн чонга бодаарга, шору акша шалыңындаа улус-тур. Театрның халас дуза чедирип кылган ажылының дугайында отчеттарда, ол саннар

кирбейн турар. Бо хүннерге чедир тыва театрга хамаарыштыр амы-хууда шыырак деткиччи меценат хевирлиг кижилер бүрүткеттинмээн.

Ажыы-биле, кол чүнү чугаалаксадың дээр болза, хүндүлүг удуртукчулар, улуу-биле дилээр-дир мен, тыва театрывысты деткич, боттарынарың күзелиңер-биле (чалалга манап олурбайн) өг-бүлөңерни эдертип алгаш, айда бир катап культурулуг дыштанып, шиилерден көрүп кээринче чалаар-дыр мен. Шии өртөө улуг эвес. 300-ле рубль ышкажып.

Үлегери Федерация Чөвүлелинде Тывадан сенатор Дина Оюндан ап болур. Дина Ивановнага даргаларывыстың даалгазы-биле чалалга чедирип чеде бээрге: "Ажырбас, мен бодум садып алыр мен" — дээш, чалалгазын дедир буруузуңуң ышкаш эгидип бээр. Оон көөрге, шынап-ла, билеттиг кирип олурар боор. Тонун база ниити гардеробка уштуп-дужаарын бодаар, өске даргалар ышкаш, тускай кабинет дилеп турбас. Ол театрның чаа шиилер көргүзүлгелерин черле үспес, сагыш-сеткили бай, бөдүүн дарганы дыка-ла хүндүлээр мен.

Черле моон соңгаар сүмелээрим болза, бедик албан-дужаалдыг кижилеривиске, бизнес ниитилелинде бай кижилерге чалалга чокка, шору дээн өртектиг "VIP Партерден" (тускай бичии зал) таарымчалыг кылдыр театрда чогадып кылза кандыг деп бодаар силер. Ол залга бичии чымчак диван, креслолар, ногаа-чимис, суксун аймаа салган ширээ дээн ышкаш аяныгач чүүлдер тургал-ла.

Бодалымны бижидим, буруудатпайн көрүңер.

Сергей МОНГУШ,
тыва театрының көрүкчүлери
килдизиниң ажылдакчызы
чораан.

Чөвүлел хурал

КУЛЬТУРАНЫҢ ХООЧУННАРЫ ИДЕПКЕЙЖИ ТУРУЖУН САЛБААН

Январь 23-те Тыва Үндезин культура төвүңге ТР-ниң культура болгаш уран чүүл хоочуннарының чөвүлел хуралы болуп эрткен. 2017 чылда тургустунган чөвүлелдин бо 3 дугаар түңнел хуралы-дыр. Тыва төптүн фойезинде фото-чуруктар делгелгези ук чөвүлелдин ажыл-ижин база культураның хоочуну Раиса Саттың режиссер, артист мергежилин таныштырып турар.

Культура ажылдакчылары чон мурнунга көскү кижилер болгаш, черле бир онзагай алдынар — кеткен идик-хеви-даа, арны-бажы-даа каас-чараш. Тыва төптүн хуралдар залын бүгү кожууннардан болгаш найысылалдан келген, хөргөн долдур орден-медальдарлыг, тыва национал идик-хептиг культура болгаш уран чүүл адырының хоочуннары долдур ээлеппен.

ТР-ниң культура сайыды Алдар Тамдын хуралды ажыдып, сөс алгаш, культура адырының ажыл-ижинге хоочуннарың деткимчези улуг дээрзин демдегеп, байыр чедиргеш, хөй чылдарда культура адырына үрө-түңнелдиг ажыл-ижи дээш, хоочуннарга шаңналдарны тывыскан. Культураның хоочуннары Валентина Олуйлаага, Лариса Мандалга, Вера Барыңмаага, Людмила Байыр-оолга, Саган-оол Долгарга Өөрүп четтиришкен би-

жиктерин тывыскан. Культураның хоочуннары Раиса Монгушевна Сат биле Надежда Торлуковна Оюн "ТР-ниң культуразының тергилени" деп хөрек демдээнге төлөптиг болганнар.

Культураның болгаш уран чүүлдүн хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Зоя Доржуевна Монгуш 2019 чылда ук чөвүлелдин кылып чоруткан ажыл-ижин болгаш үнүп келген чаа чылда сорулгаларын илеткээн. Эрткен чылда хоочуннар 60 ажыг республика болгаш кожуун чергелиг культура хемчеглеринге киришкен. Чыл дургузунда 4 делгелгени организаптаан. Хоочуннар Моолче турисчи үнүшкүнүң база кылган. "Культура болгаш шыдыраа" деп культура хоочуннарының аразына маргылдааны организаптап эрттирген. Май 1 болгаш Тиелге хүнүнүн байырлалдарының парад-чыскаалыг оларның кир-

жири чаңчыл болган.

Чөвүлелдин кезижүннери культура болгаш уран чүүл адырына ажылдап чораан хоочуннар дугайында чыынды номну белеткеп эгелээн. Ында тыва культураның 1934 чылдан эгелээш, бо хүнге чедир төөгүзү болгаш хоочуннарның допчу намдарының дугайында 300 ажыг материал чыгынган. Чыл дургузунда 100 ажыг хоочун ачы-буян ажылына киришкеш, "мөңгүн волонтер" атты алганнар. Культура болгаш уран чүүл адырындан "24" хоочун күрүне шаңналдарына төлөптиг бол-

ган. 6 кижилер "Шылгараңгай күш-ажыл" медальды, 5 кижилер "ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг атты, 2 кижилер "Тываның чоргааралы" деп күрүне шаңналын, 5 кижилер ТР-ниң Баштыңының Хүндүлел бижиин алган.

Амыдыралда ак биле кара кады чоруур дээр болгай, 2019 чылда культура болгаш уран чүүл адырының хүндүлүг, ат-алдарлыг хоочуннары Алдынмаа Назыты, Надежда Даржаа, Анатолий Серен, Зелим Ензак, Юрий Оскалоол, Донгак Монгуш олар бистиң

аравыстан ырап чоруткан. Төрээн чуртунуң культуразының сайзыралына үлүг-хуузуңуң кириштирип чораан хоочуннарывыс кезээ шаг-да бистиң чүректеривиске мөңгө артар дээрзин Зоя Доржуевна сактып чугаалады.

Бо чылын Россияда чарлатынган Ат-алдарның болгаш сактышкынның чылының кыйгыры-биле ажылдап кириптерин дыңнаткаш, эң-не идепкейлиг болгаш үргүлчү деткимчезин көргүзүп чоруур хоочуннарга шаңналдарны тывыскан. Өөрүп четтиришкен бижиктерин Кызыл хоорайның Хоочуннар чөвүлелиниң даргазы Ольга Дамдын, В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистери Серепеа Монгуш биле Чойганмаа Кара-Сал олар алган. ТР-ниң Профвэлелдер федерациязының медалын сураглыг чурукчулар Оюн-оол Сатка, Олег Суван-оолга, Вячеслав Самыяга база "Тыва" КТРК-ның хоочуну Татьяна Байындыга тывыскан.

Алдыннай АРАКЧАА.
Норжима ОНДАРНЫҢ тырт-тырган фото-чуруктары

ЧАҢЧЫЛЫВЫС УТПААЛ, САГЫЫЗЫН ДЕГ КАМНААЛ

Эрткен неделяда Геннадий Тумат аттыг культура төвүнге "Чаңчылывыс утпаал, сагызын дег камнаал" деп ужуражылга болуп эрткен.

«Тос карак» улусчу чаңчылдар төвүнүн удуртукчу Сайсу Монгуштуң удуртукчузы-биле ужуражылга Хандагайты, Солчур школаларының 9-11 класстарының өөреникчилери, кожуунуң хоочуннары база төпчүткен ном сагының ажилдакчылары киришкен.

Оон ыңай Тываның күрүне университетинин тыва дыл кафедрасының магистрантызы, Ценгэл сумузунуң төлээзи Баярхүү кызы Болормааның онзагай, солун төгүлүг болгаш тыва дылга чечен чугааларын

чыылганнар сонугаан. Ёзулалдар болгаш чаңчылдар дугайында өөредиглиг солун чүүлдерни өөреникчилерге тайылбырлаан. Келген аалчыга четтиргенин илередип, башкылар болгаш культура ажилдакчылары аалчызынга өөрүп четтиргенин илереткен.

СУГГА АЛЫСКАН БАЖЫҢНАРНЫҢ ЧУРТТАКЧЫЛАРЫН ХӨМҮР-БИЛЕ ХАНДЫРАР

Чөөн-Хемчик кожуунуң төвү Чадаана хоорайда 170 кижичурттап турар 15 бажың чайынды суунда алыскан. Январь 26-да Чадаана хемниң унундан чайынды суу агып баткан. Хем унунда чыдыпкан доштар сугну кызып кээрге, чер адааның суглары ооң кырынче үнүп келген.

Кожуунда муниципалдыг деңнелдин онза байдалын чарлаан, сугга алыскан бажыңнарның чурттакчыларын чайладып, түр када чурттаар черлерже чоруткан. Чурттакчыларның хей кезии төрелдеринин бажыңнарында чеде бергенин кожуун чагыргазы дыңнаткан. Ажилчыннар сугга алыскан черниң суун өскээр чаяры-биле аар техниканы ажылгап турар. Чазак Даргазының оралакчызы

Олег Бадының чугаалааны-биле алырга, специалистеринде ажилдап турар.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол өскээр чайлаткан чурттакчыларны херек бүгү-ле чүүлдер-биле хандыраарың чогуур черлерден негээн. Сугга алыскан бажыңнарны хайгаарап, ооң чурттакчыларын одаар хөмүр-биле хандыраарың айткан.

«Сугга алыскан бажыңнарның эр элери бажың-

нарын кадарып артып калган. Хөмүр кажаалары суг адаанда барганы-биле бажыңнарның одалгазы чидиг айтырыг апарган. Чөөн-Хемчик кожуун чагыргазы база ОБ талазы-биле комиссия Тываның даг-руда компаниязы-биле кады Чадаананың хөмүр-даш уургайындан хөмүрнү бажыңнарже дажыырын шитпирлээр даалганы бердим. Онза байдалдар үезинде чонну хөмүр болгаш чылыг-биле хандыраар ажилды чогумчалыг чорудар херек» — деп, ТР-ниң Чазак аппаратының бөгүнгү хуралында ол чугаалаан.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Извещения

от 23 января 2020 г. с. Кунгуртуг

В администрацию Тере-Хольского кожууна Республики Тыва поступило заявление от гр. РФ **Чигжит Томур Максимовича** о предоставлении земельного участка под кадастровым номером 17:19:0102001:166 на праве аренды 20 лет, с площадью 1500 кв. м, из категории земель: земли населенного пункта, с разрешенным использованием - для индивидуального жилищного строительства, расположенного по адресу (имеющие адресные ориентиры): Российская Федерация, Республика Тыва, Тере-Хольский район, с. Кунгуртуг, ул. Комсомольская, д. 1/2.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Тере-Хольского кожууна принимает письменные возражения по данному заявлению.

Главный специалист отдела по земельно-имущественным отношениям администрации Тере-Хольского кожууна Т.Р. Дудуп

от 27 января 2020 г. с. Кунгуртуг

В администрацию Тере-Хольского кожууна Республики Тыва поступило заявление от гр. РФ **Хертек Чечек Александровна** о предоставлении земельного участка под кадастровым номером 17:19:2301001:70 на праве аренды 20 лет, с площадью 1902 кв. м, из категории земель: земли населенного пункта, с разрешенным использованием - для индивидуального жилищного строительства, расположенного по адресу (имеющие адресные ориентиры): Российская Федерация, Республика Тыва, Тере-Хольский район, с. Кунгуртуг, ул. Дружба, д. 2 «а».

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Тере-Хольского кожууна принимает письменные возражения по данному заявлению.

Главный специалист отдела по земельно-имущественным отношениям администрации Тере-Хольского кожууна Т.Р. Дудуп

от 27 января 2020 г. с. Кунгуртуг

В администрацию Тере-Хольского кожууна Республики Тыва поступило заявление от гр. РФ **Барым Айдыс Валаеревича** о предоставлении земельного участка под кадастровым номером 17:19:2301001:154 на праве аренды 20 лет, с площадью 1500 кв. м, из категории земель: земли населенного пункта, с разрешенным использованием - для индивидуального жилищного строительства, расположенного по адресу (имеющие адресные ориентиры): Российская Федерация, Республика Тыва, Тере-Хольский район, с. Кунгуртуг, ул. Дружба, д. 2 «б».

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Тере-Хольского кожууна принимает письменные возражения по данному заявлению.

Главный специалист отдела по земельно-имущественным отношениям администрации Тере-Хольского кожууна Т.Р. Дудуп

Реклама берикчилеринин кичээнгейинге!

«Шын» солунга реклама, чарлал, медээ болгаш байыр чедиришкннерин «Парлалга бажыңы «Тыва медиабөлүк» ТР-ниң күрүнениң автономнуг албан черинин реклама килдизинде хүлээп турар. Адреси: Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, бажың, 100, 3 дугаар каът, 309 дугаар өрзөл. Телефон: +7(39422) 2-18-10

Солуннуң ады	Информастыг материалдың турар чери	Үнер хүннери	Өртээ, рубль (Тыва Республиканың чагыдыкчыларына)	Өртээ, рубль (өске регионнарның чагыдыкчыларына)
«Шын»	2, 3, 8 болгаш 12(суббота) дугаар арыннар	Вторник, четверг, суббота	1 см ² =25 рубль	1 см ² =35 рубль
	4-7 болгаш 11 (суббота) дугаар арыннар	Вторник, четверг, суббота	1 см ² =20 рубль	1 см ² =30 рубль

*эң биче модуль — 25 кв. см.

*чагыгның далаштыы дээш өртээнге +50% (далаштыы — парлал үндүрер хүнүнге чедир 2 хонук)

*чарлалды парлал үндүреринден ойталаар болза, 3 хонук бурунгаар болза — төлзөн өртээниң 50%. Бир хонук бурунгаар ойталаан болза, төлзөн өртзөн эгитпес.

Өртөктер 2020 чылдың декабрь 31-ге чедир күштүг.

Только проверенные новости

ИНФОРМАЦИОННОЕ АГЕНТСТВО

КУЛЬТУРА СОБЫТИЯ ПОЛИТИКА

ВСЁ О ТУВЕ

16+ @tmgnews17 www.tmgnews.ru

АНОНС

«Шынның аалчызы» рубрикага техниктиг эртемнерниң кандидаты, ТываКУ-нуң инженер-техниктиг факультетинин доцентизи Сергей Иванович Дамдын-биле ужуражылга дугайында солуннуң дараазында үндүрүлгезинден номчуур силер. Тыва эртемден-биле ужуражылгага эртем дузазы-биле хөмүрнү канчап камнап алырының болгаш ооң чогаадып алганы «онзагай» суугузунуң (кара ыш үндүрбес) дугайында чугаалажыр.

Терел аймаавыста улуг угбавыс, кырган-ававыс **Алдын-кыс Иргитовна МОНГУШТУҢ** үр звес аарааш, чок болганы-биле ажы-төлүңге, эш-өөрүңге, Бай-Тайгада төрелдеривиске ханы кажыдылалды илергейлеп тур бис.

Кызылда дуңмалары.

солуннуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru Үндүрүлгениң тиражы: 3609 кезек

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.
Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар В.Э. Чанзан.
Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси: 667000. Тыва Республика Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, Ч.Н. Мачык. — 2-17-94
Корректорлар: В.О. Куулар, Ч. О. Саая — 2-17-94

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаный Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүртүккз. Херчилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге парлаан (Индекс: 667000. Тыва Республика. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының боддалдары редакцияның туружу-биле дүүшлей барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.
Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860
Солун неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама.
Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.